

LUDVÍK MIŠTERA

ZEMĚPIS JAKO PŘEDMĚT VYCHOVÁVAJÍCÍ K VĚDECKÉMU SVĚTOVÉMU NÁZORU

Žijeme na počátku nové historické epochy, kdy komunistické ideje dostaly konkrétní vyjádření, staly se vedoucí silou přetvářející svět. Realnost těchto myšlenek potvrzuje postavení socialistického světa, jeho politická a hospodářská síla na naší Zemi.

Pojmy manufakturní nebo řemeslná výroba, drobné zemědělské hospodaření, kapitalistické vykořisťování mají v socialistickém světě již historickou náplň. O stroje, které ještě před deseti lety byly výrobními unikáty, se rozšiřují muzejní exponáty.

Dynamičnost společenskému vývoji udává vědecko-technická revoluce. Uvolnit jí cestu znamená uskutečnit spojení vědy s výrobou. Jak rychle bude toto spojení vědy s výrobou realizováno, do jaké hloubky a šířky, to záleží na škole. Na škole proto, že ona má to velké poslání vychovávat a vzdělávat nová pokolení. Tato historická úloha jí náležela i dříve. Škola urychluje vědecko-technickou revoluci a rozšiřuje její působnost. V socialistické škole musí však program, osnovy odpovídat perspektivním potřebám společnosti. Obsah a rozsah základních poznatků, dovedností a návyků, jež má mladý člověk získat ve škole se musí proto neustále, dynamicky vyvíjet, musí odpovídat stavu vědy a techniky, požadavkům rozvíjející se socialistické společnosti. V tomto směru nutno rozšířit ono známé „Škola základ života“ o tézi „Život základem školy“.

Úkol organického spojení vymožeností vědecko-technické revoluce s přednostmi socialistické společnosti vytkl před nás XIV. sjezd KSČ. Z hlediska školy sleduje tuto problematiku i zasedání pléna ÚV KSČ věnované škole (červenec 1973).

Každý předmět musí nalézt v obsahu socialistické školy své poslání na základě jejich cílů: vychovat vzdělané občany, přispět k co nejširšímu rozvoji jejich osobnosti a poskytnout jim všeobecné polytechnické vzdělání. Takováto výchova podstatnou měrou přispívá k urychlenému zařazování a aplikaci poznatků vědy, k rozvoji vědy samé.

Položme si proto otázku, jak náš předmět, zeměpis, se podílí nebo může přispět k vytčeným úkolům socialistické školy z hlediska jejich novodobých cílů.

Zeměpis má za úkol, jak mu kladou osnovy, jednak stránku vzdělávací, a to: *„seznámit žáky se základními zeměpisnými poznatky o přírodních, demografických, politických a hospodářských poměrech Československé socialistické republiky, socialistických zemí a ostavního světa, dát jim elementární vědomosti o mapách, naučit je číst mapy a pozorovat zeměpisné jevy“*,
jednak stránku výchovnou:

„přispívat k všestrannému rozvoji myšlení, schopností a zájmů žáků a k jejich výchově v duchu materialistického světového názoru a komunistické morálky.“

Samy osnovy však nekladou důraz na všestranné využití výchovných a vzdělávacích možností zeměpisu. Výchovný obsah nelze realizovat bez vzdělávacího obsahu, v tom tkví v zeměpisu jednota mezi jeho vzdělávací a výchovnou složkou.

Vědecký světový názor vychází z marxistického filosofického pojetí objektivní reality světa, dialekticky se vyvíjejícího. Není pouze ideologií, ale i metodou lidského jednání. Možno říci, že se světový názor jedince projevuje z hlediska psychologie v charakterových rysech osobnosti, morálních postojích, protože dává činnosti člověka společenskou hodnotu. Vědecký světový názor má jako každý světový názor třídní charakter, je revoluční teorií dělnické třídy vedené komunistickou stranou. To udává i motivační faktory pracovní a životní činnosti společnosti, stává se jejím životním stylem (F. Frenclovský 1970).

Vychovávat v duchu materialistického světového názoru neznamená učit jej v poučkách, oddělit jej od společenské praxe. Naučit podle něj myslet a žít je hlavním posláním základního školství, povinností středních škol je jeho všestranné rozvinutí.

Světový vědecký materialistický názor se musí stát uvědomělým projevem společenského jednání, již od prvních školních krůčků. Nás jako zeměpisce, zájímají přístupy dítěte k prvním poznatkům z oboru.

Děti se seznamují se základními zeměpisnými pojmy vlastně již od prvního ročníku. Seznamují se s přírodou, provádějí pozorování počasí a ve čtvrté a páté třídě ve vlastivědě se jim kladou základy k pochopení vývoje a materiální podstaty světa. Nelze podceňovat tato raná léta školní práce a zúžovat je jen na získání základních vzdělávacích úkolů jako je čtení, psaní, počítání a obecné poznávání přírody a společnosti.

Průzkumy prokazují, že již děti tohoto věku přicházejí do školy s řadou poznatků a znalostí, na něž teoreticky nejsou připraveny (M. Cipro 1970). Vědí, co znamená být kosmonautem, ale neznají, jak vznikla Země, nemají představu o vývoji kosmu. Často právě v těchto bodech dochází v jejich vědomí k prvním střetům mezi materialistickým a idealistickým světovým názorem. Let kosmonauta kolem Měsíce nikdo nevykládá z pozic idealistického pojetí nadpřirozené síly či vyšší „božské vůle“.

Chceme tím upozornit na skutečnost — a zkušenosti našich učitelů a drobné průzkumy tohoto druhu to prokazují — že vývin dítěte již od předškolního věku má zcela jinou dynamičnost působením rychle se rozvíjející socialistické společnosti. Za těchto podmínek nelze se divit, že náplň školy nemůže v systematické výuce postačit v různých směrech ovlivňovanému vývoji dětí, a to i ve vyšších ročnících ZDŠ.

Nepočítá s tím ani příprava budoucích učitelů, neboť i učebnice psychologie a pedagogiky se svým obsahem opožďují, vznikaly za jiných podmínek, za jiného materiálního a ideově politického (v širším slova smyslu) stavu naší společnosti. Někdy naopak se opožďuje praxe v zavádění nových poznatků, jejich aplikace na speciální didaktiky, to je do teorie vyučování jednotlivých předmětů. To je svým způsobem i náš případ, dluh našemu předmětu.

Prosazování, ovládnutí vědeckého světového názoru má však specifické zvláštnosti, spočívající jak bylo konstatováno, v mentálním věku dítěte. Nelze v žádném případě se spokojit se staticčností učitelova výkladu. Nutno vždy vysvětlit dítěti, odpovědět na otázku na vědeckém základě, a ten je vždy materialistický.

Odpověď — např. o vzniku Moravského krasu — musí však odpovídat možnostem mentálního chápání dítěte. Je zapotřebí, aby žák již ve vlastivědě vykládal na základě vztahů jevů a nikoliv pouze díky paměti odříkal text učebnice. Jsou tudíž základy materialistického pojetí světa a dialektické vazby jevů ve větší či menší míře prováděny již na národní škole. S touto skutečností bychom měli počítat již na základní devítileté škole, která přistupuje z hlediska i našeho před-

mětu k cílevědomému prosazování vědeckého světového názoru do výuky v jednotě vzdělání a výchovy.

Mnohé z toho co bylo nebo bude řečeno stran podílu našeho předmětu na výchově v duchu vědeckého světového názoru je dobře známé, zajišťuje se v hodinách, avšak výsledky nejsou vždy a u všech dětí na stejné úrovni. Působí tu mnoho činitelů jako mentalita a osobnost dítěte, jež je ovlivňována fyziologickým i psychickým vývinem a stavem, společenským prostředím a rodinou. Avšak nemálo důležité je vlastní školní klima vytvořené učitelem, školním prostředím, didaktickou technikou, samotnou učebnicí a osnovami. Všemmu dominuje vedoucí osobnost učitele.

Geografii je vlastní materiální pojetí světa

Geografie jako věda zkoumá složité vztahy mezi přírodním prostředím a lidskou společností v konkrétním, materiálním geografickém prostředí v určitém času a územním rozmístění, prostoru. Je nepředstavitelné, že by se v zásadě mohlo vycházet při výkladu ve škole z idealistických představ. Avšak je možné dopouštět se určitých chyb v posuzování přírodních a společenských závislostí.

Přírodní zákony mají obecný projev. Existovaly dříve než člověk a působí bez ohledu na něj, bez ohledu na společenské a třídní uspořádání. Jejich projevům je proto nutno se přizpůsobit, možno je využívat nebo jejich působení omezovat právě tak v socialistickém, jako v kapitalistickém světě.

Každý přírodní zákon sám o sobě je namířen proti idealistické filosofii, neboť ukazuje materialistickou podstatu světa.

Skvělým dokladem je partie v učebnici pro 6. třídu o vzniku Země a sluneční soustavy. Sluší toho právě vzpomenout v době, kdy celý svět oslavoval 500 let od narození věhlasného polského učence Mikuláše Koperníka (nar. 1473 v Toruni), který svým spisem „O oběžích těles nebeských“ doplnil a upřesnil zákony sluneční soustavy, jež byly neslučitelné s idealistickým výkladem katolické církve o božském vzniku světa (Koperník nebyl jediným, kdo takto vystoupil, jak učí dějiny).

A my dnes dětem v 6. třídě vykládáme, jak vzniká den a noc, o dobývání vesmíru, o prvním komunistovi ve vesmíru Juliu Gagarinovi. Nechci vulgarizovat, ale kam se podělo peklo a nebe, není to hned i klasický doklad příspěvku geografie v boji proti náboženskému idealismu?

Přírodní zákony určují přírodní podmínky. My geografové musíme z nich vždy vycházet. Bez nich nemůžeme charakterizovat přírodní poměry, jako určitý stupeň komplexní charakteristiky geografického prostředí, ať již světadílů, států nebo jeho oblastí či jednoho města. Kdybychom s přírodními zákony nepracovali, připouštěli bychom nevědecký přístup v hodnocení geografického prostředí. Každý stát, každá populace, společnost žije v určitém prostředí, z něhož vychází ve svém životě a rozvoji.

Determinující vlivy tohoto prostředí jsou významné, neboť, jak historie ukázala, již sama poloha a klima poskytovaly optimální možnosti rozvoji řadě zemí např. starověkých otrokářských států při Středomoří. Naproti tomu nemístnou exploatací přírodních zdrojů došlo a dochází k ničení půdních fondů.

Poloha u každého státu hraje významnou roli, neboť se projevuje řadou determinujících faktorů. Tak je zcela samozřejmé, že námořní přístavy mohou mít v současné době jen státy přímořské. Oceány zákonitě ovlivňují vzdušné masy převažujícího proudění, takže obecně platí: na euroasijském kontinentu zesiluje kontinentalita k východu.

To znamená, že např. v Evropě jsou mírné zimy a chladnější léta, naproti tomu má třeba evropská část SSSR ve stejných zeměpisných šířkách horká léta a mrazivé zimy.

Labradorský studený proud činí východní pobřeží Kanady málo atraktivní pro hospodářskou činnost, teplý atlantský (golský) proud naopak umožňuje osídlení a ekonomické využití i oblastí za polárním kruhem ve skandinávských zemích a v evropské části SSSR.

Stejný determinující význam má geologický vývoj. Uhlí, ropu a kteroukoli další surovinu můžeme těžit jen tam, kde vznikla nebo kam byla v průběhu geologického vývoje jinými přírodními silami přemístěna. Tato okolnost může podmiňovat lokalizaci, územní rozšíření zpracovatelských průmyslových závodů zvláště u objemového materiálu, jako ve výrobě stavebních hmot, keramice a jině.

Určitá závislost na přírodních podmínkách působí, že ne všude jsou stejně příhodné zdroje životních prostředků. Příroda poskytuje v hojné míře výrobní prostředky jako přírodní materiály a suroviny všeho druhu, ale v nerovnoměrném rozložení na Zemi. Je samozřejmé, že ve výhodě jsou např. státy, na jejichž území je možno je těžit. Proto ta snaha u všech zemí po geologickém průzkumu, jež přešel i na dna moří. Stejně výhodně ekonomicky mohou působit optimální podmínky přírodní ve vhodných oblastech subtropického pásma (stepi, savany) s možnostmi 2–3 úrod v roce.

Rovněž půda (M. Fremer a kol. 1972) jako zvláštní výrobní prostředek vzniklý působením přírodních sil, je rozmanitá podle úrodnosti. Dokladem toho nám mohou být třeba evropské státy, kde — v každém z nich — se projevuje řada typů půd s rozdílnou úrodností, což určuje i zemědělské výrobní typy, ale také diferenciální pozemkovou rentu v zemědělské výrobě. Tak i zemědělská výroba naší republiky musí počítat s tím, že největší rozlohy přísluší bramborářskému výrobnímu typu.

Životními prostředky jsou i ryby a zvěř, poskytuje-li je příroda volně. Tomu je ale jen v oblastech, které ještě v podstatě zcela nepodléhají zásahům lidské civilizace, např. v některých částech Afriky, ale také na Sibiři a Dálném Východě. Čím dále tím více se však tyto oblasti zmenšují.

Dostatek nebo i nadbytek některých pracovních předmětů jako nerostných surovin poskytuje zemím i určité výhody, např. Kuvajt dosahuje vysokých příjmů právě z těžby ropy. Avšak, dojde-li k neúměrné exploataci, nebo hrozí-li dokonce vyčerpání např. energetických surovin jako je tomu v současné době v USA a v jiných kapitalistických státech, vznikají značné potíže pramenící z ekonomických vazeb kapitalistických trhů.

Naproti tomu v posledních letech nabývá velkého politického významu mimořádné bohatství ropy a zemních plynů v SSSR, jež jsou dodávány do řady evropských socialistických i kapitalistických zemí.

Determinující význam však nebývá tak důsledně uplatňován v některých odvětvích zpracovatelského průmyslu, kde lokalizačně mohou působit i jiné faktory. Např. těžba bauxitu v Maďarsku je přirozeně v místě geologického výskytu, ale zpracování na kysličník hlinitý nebo hliník vzhledem k vysoké spotřebě elektrické energie se provádí již v jiných oblastech státu nebo v ČSSR a SSSR v rámci socialistické integrace.

Tím chceme také poukázat na skutečnost, že determinující význam je podmíněn řadou příčin. Rozvoj vědy a techniky umožňuje vliv přírodních zákonů využívat, ale také zmenšovat nebo dokonce zcela paralyzovat.

Je nutné si uvědomit, že přírodní prostředí a poměry mohou buď napomáhat nebo brzdit společenský rozvoj výroby, mohou tak ovlivňovat i společenské vztahy. Nemohou však být zcela rozhodující ve společenském vývoji, o čemž nás již přesvědčila historie. To proto, že se příroda vyvíjí a mění velmi pomalu, pod vlivem zákonitostí, jichž obecná působnost byla vyvolána předchozími změnami (Kovaleva S. M., 1972).

Nepochopení a přecenění determinujících vlivů přírodního prostředí vyvolalo řadu reakčních idealistických proudů. Některé jako z období začínajícího imperialismu známá geopolitika, se pokoušely přenášet zákonitosti z přírodního prostředí do společenského vývoje a vyvozovaly morální oprávnění imperialistických válek v boji o „životní prostor“. Tak tomu bylo v případě císařského Německa v ospravedlňování boje za kolonie anebo za nacistického Německa v boji proti mírumilovným národům Evropy s vyústěním proti prvnímu komunistickému státu — SSSR.

Společenské zákony mají naopak omezenou působnost a vznikají v konkrétních objektivních podmínkách nezávisle na vědomí a vůli lidí. Mají historicky omezenou působnost, odpovídající daným podmínkám pro existenci toho kterého zákona za určité sociálně ekonomické formace. Tak např. typický zákon pro předcházející formace, s nimiž se setkáváme na mapě světa, je zákon vykořisťování člověka člověkem. Na třídni rozdíl zvláště v kapitalistickém světě musíme upozornit při výkladu o všech kapitalistických státech země. Jejich existence znamenala i vyspělé kapitalistické státy zastaralými formami státních organizací.

Společenské zákony podléhají dynamice společenských změn, mající kořeny v ekonomické základně. Základní význam mají ekonomické zákony, neboť výroba sama, rozvoj společenských výrobních sil, je — jak známo — nejrevolučnějším elementem. prapříčinou všech společenských změn. Pro nás jako geografy je sledování výrobních sil přímo úkolem v geografické charakteristice jednotlivých států, oblastí nebo i celých seskupení a kontinentů. Hodnotíme rozvoj průmyslových odvětví podle jejich postavení v hospodářství jednotlivých států i ve světovém hospodářství, podle jejich typičnosti a výjimečnosti, obíráme se výrobními zkušenostmi v zaměstnanosti obyvatelstva, výrobními tradicemi. Děje se tak za současného posouzení přírodních sil, jež jsou často chápány jako „přírodní výrobní síly“.

Materialistická dialektika základní metodou geografie

I když postupujeme v dialektickém objasňování vzájemných souvislostí, vztahů i rozporností, musíme dbát na to, aby řazení faktů ukazovalo především na rozpornost výrobních sil a výrobních vztahů, která v antagonistické kapitalistické společnosti vyplývá ze soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Není to jen boj monopolů, ale i utváření integračních seskupení mezi státy, která jsou namířena proti jednotlivým kapitalistickým blokům jako tomu je v případě Evropského hospodářského společenství a Sdružení volného obchodu mezi sebou a proti USA.

Po druhé světové válce se rozpadla světová koloniální soustava, která ještě po r. 1945 zabírala čtvrtinu obyvatelné Země se stejným podílem na počtu obyvatelstva. Jen poměrně malá území zůstávají ještě v koloniálním svazku. Osvobodily se státy Afriky, Asie; proti monopolismu USA a hospodářské nadvláde se bouří celá Latinská Amerika. Neokolonialisté se snaží zakrytými formami pokračovat v dalším vykořisťování svých „obchodních partnerů“, bez jejichž surovin — i jejich trhů — nemohou uhájit své místo ve světové výrobě. Řada států nastou-

pila cestu, která není shodná s přáním dřívějších hospodářských a politických vládců světa. Vytvořily se desítky samostatných států. A co hlavně integrující socialistické státy v čele s SSSR dosahují rozvojem svých výrobních odvětví, vynikajícího postavení ve světové výrobě. V roce 1950 činil podíl jen států RVHP necelou 1/5, v roce 1970 již 1/3 na světové průmyslové výrobě.

Ponechme však stranou ekonomické aspekty mezinárodní dělby práce, které mají velký význam pro mírovou koexistenci světových soustav kapitalistické a socialistické. Usilají o ní i země tzv. třetího světa, tedy státy většinou vzniklé po druhé světové válce. Hledají si vlastní cestu v politice i ekonomice, provádějí určitě zespolečnění výrobních sil zaváděním různých forem „státního socialismu“.

Sledujeme-li výchovnost svého předmětu — nesmíme opomíjet význam ekonomické základny a její vliv na nadstavbu, tj. společenské idee, politické, správní a právní instituce, jež zaostávají za ekonomikou vlastního státu, vyvolávají za určitých okolností potíže v jejich dalším rozvoji. Nelze ani jinak, neboť společenské vědomí se vždycky ve svém souhrnu opožďuje. Změny, jež nastanou v těchto státech, dávají naději na posílení tábora socialismu jako představitelů mírového hnutí a přátelství mezi národy.

Z těchto hledisek je zcela jasné, že i vědecko-technická revoluce musí probíhat rozdílně ve státech s odlišnými sociálně ekonomickými formacemi. V socialistických státech bude její průběh urychlován v důsledku všeobecného zájmu o vysokou produktivitu práce, jež je základnou tvorby národního důchodu. V kapitalistických státech tomu budou bránit antagonistické rozpory mezi třídami i mezi samotnými kapitalisty. Historie je toho dokladem. V minulosti mnohé vynálezy se jen se značnými opožděními dostávaly k realizaci z obav, aby nepoškodily podnikatelské zájmy.

Proto nejsou reálné různé filosofické a ekonomické směry v kapitalistickém světě, které hovoří o postupném sblížování, konvergenci mezi kapitalismem a socialismem. Konfliktnost kapitalistického zřízení je hlavní příčinou, proč tyto teorie nelze považovat za uskutečnitelné.

Zeměpis je předmětem, který zasahuje do přírodních a společenských věd. Snad právě proto má mimořádné možnosti svým obsahem ve školním vyučování vést k ovládnutí materialistické dialektiky. Konec konců, již to co bylo dříve konstatováno je toho dokladem. Všimněme si však alespoň na některých případech, jak nutno dialektiku, jako nedílnou součást vědeckého světového názoru, uplatňovat ve vyučování. Uvědomme si, že dialektická metoda nás obeznamuje s nejobecnějšími zákony přírodními, společenskými a lidského vědomí.

Postavení zeměpisu v soustavě věd vytváří potřebu pracovat s obecnými zákony všech uvedených sfér. Jako školní předmět má z hlediska mezipředmětových vztahů určitou syntetizující úlohu, neboť spojuje řadu znalostí, jež musí získat žáci v jiných předmětech. Tak třeba sledujeme lokalizační faktory v rozmístění černé metalurgie, ale technologii výroby železa vysvětluje chemie. Nebo posuzujeme závislosti zemědělské výroby na přírodním prostředí, ale o rostlinstvu a živočišstvu učí přírodopis atd.

Musíme proto brát v úvahu tuto skutečnost vzhledem k významu postavení předmětu ve škole a ve společenské praxi. Nutno konstatovat, že právě pro mezní postavení geografie v soustavě věd mají v ní dialektické zákonitosti mimořádné uplatnění. Geografie pracuje s obecnými zákony i zákony zvláštními různých jiných vědních oborů, což vytváří dojem, že vlastních zákonů nemá. Spíše však nutno konstatovat, že nebyly specifické zákonitosti předmětu dosud zcela zfor-

mulovány. Geografie jako věda by ztratila své opodstatnění, kdyby takovéto zákony neexistovaly.

Jako každá věda skládá se i geografie z řady oborů, disciplín, jež mají styčný charakter v poměru k disciplínám ostatních vědních oborů. Tyto obory mohou mít i relativní samostatnost. Společná platforma je územní vyjadřování v prostoru o čase. Druhou záležitostí je najít společný jazyk se styčnými obory, to je dosáhnout, aby obsah pojmů byl obecně platný a závazný. Proto také ústřední výbor Čs. společnosti zeměpisné podporuje práci rozsáhlého kolektivu na uspořádání terminologického slovníku, tak důležitého i pro školní práci.

Není účelem tohoto tématu podat zkrácený kurs marxistické dialektiky, s jejímiž zákonitostmi a kategoriemi se již každý během svého studia obeznámil. Jde spíše o to zamyslet se nad předmětem a svou prací si ověřit, zda využívá všech možností jak naučit děti uplatňovat dialektiku, jak je učit dialekticky myslet. Bylo by užitečné pro vlastní metodickou práci učitelů, rozpracovat uplatnění těchto zákonitostí z hlediska předmětu.

Nám zeměpisncům musí být jasné, že ani jeden jev v přírodě a i ve společnosti nemůže být pochopen, správně pochopen, bude-li brán mimo souvislost s ostatními jevy. Kdybychom např. zůstávali jen u pouhého konstatování, třeba jen o typech půd a nevyložili bychom význam klimatu, petrografické složení mateční horniny, vliv vegetace a působnost exogenních sil, reliéfu zemského proudu a nadmořské výšky, mnohé by nemuselo být pochopeno. Jinak řečeno: vzájemná souvislost a podmíněnost obecného a jedinečného by unikala. Obecné se vždy projevuje v jedinečných rysech, ale jedinečné je vždy projevem, formou existence obecného.

Dialektika však zkoumá jevy nikoliv jako stav klidu a nepohyblivosti, nýbrž v jejich nepřetržitém pohybu a změnách, kdy se stále něco mění, vzniká a zaniká, vyvíjí se. Posuďme nyní z tohoto hlediska třeba půdy v jihomoravských úvalech. Všimněme si jejich druhů ve vztahu k typům, vliv větrů, odvívání půdy a vysušování půdy, nízkého množství srážek a neschopnost udržet si je. Abstrahujeme-li z rozmanitých souvislostí příčiny a následek či účinek, zaujme nás vztah přírody a účinku. V čem spočívá tento vzájemný vztah příčiny a účinku? Každá příčina je vyvolána a vystupuje jako účinek. A nezapomeňme, že každý účinek je v jiném spojení, v jiném vztahu příčinou. Jinak řečeno řetěz jevů je v nekonečné souvislosti.

Příkladem podmíněných vztahů a souvislostí je např. řada: natalita — mortalita — přirozený přírůstek — migrace — pracovní příležitosti — lidnatost; nebo z dříve uvedených příkladů: reliéf krajiny — výšková členitost — nadmořská výška — expozice — podnebí — půdní druh — půdní typ — výrobní oblast — produkce plodin — živočišná výroba — potravinářský průmysl. Opakováním se vytvářejí systémy, uvádějící přesný popis postupu nějaké opakované činnosti, již lze po základním ověření aplikovat ve více případech, tedy s funkcí obecné metody řešení úkolu, problému.

Zeměpisncům stejně jako pracovníkům všech ostatních vědních odvětví jde o to poznat podmínky, za kterých určité jevy vznikají, vysvětlit a zobecnit jevy v zákonitostech jejich vzniku a vývoje, tedy charakterizovat jev a vyložit jeho podstatu.

Na uvedeném příkladu o půdách můžeme demonstrovat i změny kvantity v kvalitu. Proces vývoje nelze chápat jen jako pouhý proces růstu, neboť zpočátku i nepatrné a skryté kvantitativní změny vedou ke změnám základním, kvalitativním. Abychom se vyjádřili konkrétně: zemědělské využití půd jihomoravských úvalů má nejlepší předpoklady. Vývojem však, odlesněním, změnou vegetačního

krytu, likvidací vodních ploch a ztrátou schopností si udržet vodu, odvíváním půdy atd. se snižuje jejich kvalita.

Ke kvalitativním změnám dochází nikoli náhodně, nýbrž zákonitě právě v důsledku nakupení často nepozorovaných změn kvantitativních (Rozental M. M., 1958). Projevují se tu i vnitřní rozpory jako projev vzájemného působení protikladů. Např. na jedné straně nedostatek vláhy, na druhé velké povodně na dolních tocích Moravy i Dyje. Ovšem i rozpory mají své příčiny i následky. Voda má schopnost zavlažovat úrodná pole. Nahodile jsou pole zavlažována srážkami, i při jejich optimální mrozložení v roce to však nepostačí. Nutnost nás vede k výstavbě přehrad. Jak dříve postavená přehrada u Vranova na Dyji, tak nová v Dukovanech na řece Jihlavě, která se staví v této pětiletce, budou zavlažovacími kanály dodávat vláhu polím.

Je jasné, že tento příspěvek nemůže vzhledem k jeho rozsahu vyčerpávat všechny možnosti, jak uplatnit zákonitosti, kategorie materialistické dialektiky. Bylo by možné uvést desítky příkladů. V předmětu uvádíme filosofický přístup, obecné zásady marxistické dialektiky jen pokud je to v zájmu pochopení skutečnosti. Musíme však přemýšlet a vykládat věci tak, aby obecné vyplynulo z konkrétního, zeměpisného. Stupeň zobecnění, širě užitá dialektické metody závisí na věku a mentálním stavu žáků. Jiné bude ve vlastivědě, jiné v zeměpisu na ZDŠ a zvýšená náročnost se musí projevit na gymnáziích.

Vědecký přístup k výchově a vzdělání

Ve vyučování musíme stále přihlížet k tomu, že žáci v základní devítileté škole procházejí fyzickým růstem a psychickými procesy rozvoje vlastní osobnosti, především myšlení a řeči. Počáteční srovnávání a synkreze, jež jsou typické pro zeměpis v rozšiřování pojmů, přechází od konkrétních představ k obecným závěrům. V období 10—13 let mají žáci vztah ke konkrétní realitě, proto i pojmy mají obsah živého materiálního světa (J. Hraše, 1958). V tomto období vznikají u nich i základy přesvědčení o materiálnosti světa, metafyzické pojmy jako ne-reálné odmítají. Proto mají blíže k přírodovědním než k filologickým disciplínám.

Zeměpis má pro svou náročnost v 6. a 7. třídě, vzhledem k vyspělosti žáků, určité potíže při zajišťování výchovnosti (J. Doubrava, 1971). V 6. třídě se vychází od základů matematického zeměpisu, kartografie a fyzického zeměpisu, žáci se seznamí se všemi světadíly, 7. roč. je věnován zeměpisu Evropy a SSSR. Z hlediska obsahu jsou to části velmi náročné, nelze vždy zaručit plné porozumění osnovované látce. Je nebezpečí přílišného zobecnování bez základního konkrétního materiálu (zobecnování obecného), což je typické i pro 8. roč., kde se žáci seznamují se svou vlastí. V 6. a 7. třídě je to pro množství nových pojmů, u nichž nelze vždy vyvolat reálné představy, což spočívá zejména z rozdílnosti geografického prostředí kontinentů i jejich oblastí.

Také mezipředmětová vazba není zcela zajištěna. V zeměpisu se často předchází tomu, čemu v jiných předmětech se teprve později vyučuje. Zlepšit situaci můžeme jen zapojením moderních vyučovacích metod a způsobů vyučování. Více nutno využívat především audiovizuálních pomůcek, filmu a televize. Tím dosáhneme i většího výchovného efektu, neboť aktivizujeme vědomí, přispíváme k dosažení jednoty smyslového a racionálního, logického v poznání. Produktivní myšlení se rodí v činnosti. Proto je nutné ve vyučování zeměpisu, v zájmu uplatnění a rozvíjení vědeckého světového názoru — prosazovat problémové vyučování jako jeden ze způsobů, který vede k samostatnému promýšlení a vlastnímu tvořivému myšlení žáků. Stanovíme-li např. v 8. třídě úkol posoudit rozmístění na-

šich velkých elektráren podle jejich energetických zdrojů, žáci použijí k tomu příslušných map v Atlasu ČSSR i učebnice. Sami si vytvoří hypotézu o energetických okresech oblastního významu ve vztahu k ostatním průmyslovým závodům resp. střediskům průmyslu, městům. Zeměpis nesleduje jen poskytnutí faktografických vědomostí, ale uvedení určitých, základních vědomostí v logický systém jevů, dějů a poznatků, jasně vymezených na základě vzájemných souvislostí a vztahů.

Na základě dedukce se žák učí uplatňovat vědecký přístup k problému, při práci s mapou se učí i předvídat (anticipovat) co bude vnímat, vidět v analogicky obdobné situaci při řešení jiného úkolu. Tento přenos (transfer) toho, co se člověk dříve naučil na nové nebo podobné situace a problémy patří nejen ke vzdělávací, ale i výchovné složce vyučování. Napomáhá vytvářet a utvrzovat přesvědčení. Z hlediska světonázorové výchovy nutno výchovně využívat již v 6. a 7. tř. charakteristiku národně osvobozenecých bojů v internacionální sounáležitosti s úsilím dělnických mas a komunistických a marxistických dělnických stran, které přispívají k sociálním a ekonomickým změnám v řadě zemí všech kontinentů.

Imperialistické místní války naopak musí působit na emocionální stránku a podporovat přesvědčení o správnosti stanovisek, internacionálního a mírového úsilí. Při probírání ekonomických vztahů mezi socialistickými státy nutno vyložit a vyzdvihnout integrační úsilí a jeho vliv na vlastní rozvoj socialistického společenství a zdůraznit internacionální význam růstu ekonomické a politické váhy socialistických států ve světě. V tomto směru je zapotřebí vyložit historický a politický význam SSSR i ve vztahu ekonomické pomoci rozvojovým a zejména socialistickým státům. Zeměpis je předmět, který obráží realitu života, nemůže být proto ani objektivistický ani apolitický. Svým obsahem dává mladé generaci perspektivu, víru a nadšení jež přýští z velkého budovatelského úsilí socialistického světa.

Kromě dějepisu má zeměpis největší možnosti k prohlubování lásky k vlasti, a to jak na faktografickém, tak i emocionálním a estetickém základě. Vlastenecké city v celé šíři mohou být pěstovány a upevňovány již ve vlastivědě a rozšiřovány na vyšší kvalitativní úrovni zvláště v 8. třídě při vyučování zeměpisu ČSSR, jímž se uzavírá zeměpisný cyklus na ZDŠ. Výchovnost zeměpisu z hlediska komunistické výchovy je mimořádně široká a nelze ji vyjádřit pouze ve zkratce.

Nové pojetí psychologie a poznávacích procesů se opírá v informace, poznávací metody a obecné metody řešení úkolů, hovoří se v tomto smyslu o teorii informace, heuristiky a algoritmů (J. Linhart, 1971).

V zeměpisu zatím více převládala buď faktografie, nebo přílišné zobecňování. Ani ten ani onen způsob nemůže zajistit ty úkoly, které vyžaduje přístup k obsahu a poslání zeměpisu jako výchovného a vzdělávacího předmětu.

Bude proto zapotřebí přepracovat, modernizovat obsah zeměpisného vyučování tak, aby poskytoval nejen základní potřebné údaje tzv. informativního charakteru, jež tvoří vůbec podstatu základního vzdělání, ale též formativní učivo. Od toho závisí množství faktografie, které musí být takového rozsahu, aby umožnilo materialistické uplatnění dialektické metody a dialektické logiky, jež zkoumá předměty a jevy ve vztahu historického a logického (M. M. Rozental, 1959). Jedině tak je možno plně využít specifických poznávacích metod předmětu.

Jednou z nich, a to základního významu je práce s mapou. Mapa je pro nás hlavní pomocník a nástroj geografického myšlení, je i naším světovým esperantem. Utváření geografických znalostí o světě není, jak nás k tomu vede dialektika, v materialistickém pojetí světa uzavřeným okruhem, naopak jejich obsah se mění.

Zeměpis poskytuje však určité možnosti rozšiřovat základy zeměpisného vědění v praxi, a to zejména působením tisku, televize a rozhlasu.

Většina generace zařazující se do pracovního procesu, nabývá jediné a poslední systematické vzdělání v zeměpisu právě v 6., 7. a 8. třídě základní devítileté školy. Při další přípravě na povolání se se zeměpisem již nesetká ani na odborných učilištích, ani na učňovských školách. Pouze na gymnasiu a několika málo středních školách se zeměpisné učivo prohlubuje, využívá se jeho širokých možností k vytváření a upevňování vědeckého světového názoru jako předmětu komunistické výchovy. Musíme se proto postrat o to, aby žáci vedle potřebných znalostí získali i potřebné schopnosti orientovat se v životě v neustále se měnícím světě.

Tato nutnost značně posiluje postavení předmětu v našem školním systému, neboť plnou měrou přispívá k učení se pro budoucnost, v níž stále více bude práce fyzická přecházet do sféry duševní, kde bude i více volného času, jež každý bude moci využít k rozkvetu své osobnosti, k rekreaci v duchu socialistického životního stylu. I učit poznávat svou vlast, socialistické země, umět rozeznávat, třídít poznatky, je jedním z úkolů předmětu a jeho příspěvek k dotváření socialistické osobnosti jedince.

Literatura

- BILAK V. (1972): O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSČ. Zpráva předsednictva ÚV KSČ. In: Rudé právo 30. 10. 1972.
- CIPRO M. (1970): K principům, formám a metodám komunistické výchovy mládeže. In: Komunistická výchova, Praha, s. 43—76.
- DOUBRAVA J. (1972): O komunistické výchově v zeměpise na ZDŠ, Praha, s. 112.
- FREMER M. (1972): Základy politické ekonomie, Praha, s. 238.
- FRENDLOVSKÝ F. (1970): Světónázorová výchova v socialistické škole. In: Komunistická výchova, Praha, str. 77—92.
- GLOGAR A. (1959): O výchově k vědeckému světovému názoru ve škole, Praha, s. 166.
- HRAŠE J. (1958): K psychologické problematice vytváření světového názoru u žáků. In: Čas. Komenský, r. 82, s. 452—459.
- KOVALEVA S. M. a kol. (1972): Základy marxistické filosofie, Praha 1972, s. 268.
- LINHART J. (1971): Kapitoly z psychologie učení, myšlení a tvořivé činnosti, UT, Praha, s. 325.
- MIŠTERA L. (1963): Soudobý hospodářský a politický přehled světa. In: Janka J., Mištera L. a kol.: Zeměpis světadílů a SSSR I, UT, Praha, s. 6—15.
- PRAVDÍK R. (1972): Světónázorová výchova mládeže, její stav, problémy a aktuální úkoly, Bratislava, s. 216.
- PŘÍHODA V. (1963): Ontogeneze lidské psychiky. Vývoj člověka do 15 let, Praha, s. 462.
- ROZENTAL M. M., ŠTRAKS G. M. (1958): Kategorie materialistické dialektiky, Praha, s. 262.
- SPIRKIN A. G. (1971): Učebnice marxistické filosofie, Praha.
- Světónázorová výchova v socialistické škole (1970): Sborník, Praha, s. 140.
- Zeměpis 6.—8. ročník, Učební osnovy, Praha 1960, s. 20.
- Rezoluce XIV. sjezdu KSČ, Praha 1971.
- Zasedání ÚV KSČ ve dnech 3. a 4. 7. 1973, Praha 1973, s. 96.